



Sociologie Românească

ISSN: 2668-1455 (print), ISSN: 1220-5389 (electronic)

DETERMINANȚI AI EXCLUZIUNII SOCIALE ÎN RÂNDUL PERSOANELOR VÂRSTNICE

Mihaela GHENȚA, Elen Silvana BOBARNAT

Sociologie Românească, 2021, vol. 19, Issue 1, pp. 87-97

<https://doi.org/10.33788/sr.19.1.4>

Published by:
Expert Projects Publishing House



On behalf of:
Asociația Română de Sociologie

DETERMINANȚI AI EXCLUZIUNII SOCIALE ÎN RÂNDUL PERSOANELOR VÂRSTNICE

Mihaela GHENȚA¹, Elen Silvana BOBARNAT²

Abstract

The paper presents the results of a qualitative research conducted among providers of social and socio-medical services for older persons. The research objectives were to collect opinions with regard to the societal transformations that constitute risk factors for the social inclusion of the elderly; to identify the dimensions of social inclusion of the elderly in Romania most impacted by the societal transformations, as well as measures and actions that could counter acting the negative effects of social exclusion of the elderly. Data collection included semi-structured interviews with experts from social and health care services providers. Technological transformations, the ageing phenomenon, the migration, the negative perceptions regarding the elderly population; the uneven development of urban areas compared to rural areas, are most likely to influence the social exclusion of older persons. Participation in cultural, sports, and voluntary activities, access to appropriate social and health care services and housing conditions may lead to a better social inclusion.

Keywords: elderly, social exclusion, social changes, ageing phenomenon.

Cuvinte-cheie: persoane vârstnice, excluziune socială, transformări societale, proces de îmbătrânire.

¹ Institutul Național de Cercetare Științifică în domeniul Muncii și Protecției Sociale (INCSMPS), Strada Povernei 6-8, sector 1, București, ROMÂNIA. E-mail: ghenta@incsmips.ro.

² Institutul Național de Cercetare Științifică în domeniul Muncii și Protecției Sociale (INCSMPS), Strada Povernei 6-8, sector 1, București, ROMÂNIA. E-mail: silvana.bobarnat@incsmips.ro.

Introducere

Creșterea numerică a populației vârstnice se traduce într-o accentuare a riscului de excluziune socială pentru această categorie, domeniile excluziunii la vârste avansate fiind diferite de domeniile în care se poate manifesta excluziunea socială în cursul copilăriei sau vieții de adult (Scharf & Keating, 2012). La nivelul Uniunii Europene, datele statistice indică o creștere continuă a ponderii populației vârstnice (65 de ani și peste) în total populație, de la 15,8% în anul 2001 la 20% în anul 2019 (Eurostat, 2020). Potrivit aceleiași surse de date statistice, un trend similar s-a înregistrat și la nivel național, creșterea pentru același interval de timp fiind de +5 pp (de la 13,5% în anul 2001 la 18,5% în anul 2019). Cercetătorii, dar și decidenții publici au devenit din ce în ce mai interesați de problematica vârstnicilor, de recunoașterea și garantarea drepturilor acestora, dar și de modul în care pot fi gestionate eficient problemele cu care aceștia se pot confrunta.

Excluziunea socială este definită ca o diminuare a participării indivizilor la diferite domenii ale vieții (Jehoel-Gijsbers & Vrooman, 2008) și o îndepărtare a acestora de ideile, atitudinile, comportamentele obișnuite din societate (Walsh *et al.*, 2017). În oglindă, incluziunea socială este procesul prin care oamenii aflați într-o poziție socială marginală sunt „aduși înapoi în societate” prin intermediul intervențiilor guvernamentale (a) intenționate și (b) eficiente (Jehoel-Gijsbers & Vrooman, 2008).

Principalele obiective ale acestei lucrări au în vedere prezentarea modului în care transformările societale exercită o influență asupra dimensiunilor excluziunii sociale la vârste avansate și identificarea unor soluții de contracarare a efectelor negative ale acestora. În prima parte a lucrării sunt prezentați factorii cu potențial de excluziune socială în rândul persoanelor vârstnice așa cum reies din literatura de specialitate, iar în partea a doua sunt prezentate rezultatele unei cercetări bazate pe o metodologie calitativă, cercetare derulată în rândul furnizorilor de servicii sociale și socio-medicale destinate persoanelor vârstnice, cu privire la riscurile asociate excluziunii sociale la nivelul populației vârstnice din țara noastră.

Factori cu potențial de excluziune socială în rândul persoanelor vârstnice

Excluziunea socială la vârste avansate conduce la inegalități în ceea ce privește exercitarea controlului și opțiunilor cu privire la viață, inegalități în ceea ce privește drepturile, resursele și relațiile sociale (Wals *et al.*, 2017). Alți autori (Jehoel-Gijsbers & Vrooman, 2008) apreciază că excluziunea socială poate fi operaționalizată ca având două dimensiuni: (1) deficiențe economice/structurale și (2) deficiențe socio-culturale. Acestea, la rândul lor, se împart în câte două subdimensiuni, și anume: (1a) deprivare materială, (1b) acces insuficient la

drepturile fundamentale, (2a) participare socială insuficientă și (2b) integrare normativă insuficientă. Variabilele care atenuază impactul transformărilor din societate asupra integrării sociale a persoanelor vârstnice sau care, dimpotrivă, constituie factori de risc ce potențează efectul acestora asupra marginalizării vârstnicilor sunt: vârsta, apartenența la gen, etnia, abilitățile de coping, sănătatea, nivelul de educație, poziționarea pe piața muncii, nivelul veniturilor, compoziția familiei (Jehoel-Gijsbers & Vrooman, 2008).

Naegele *et al.* (2011) apreciază că factorii care pot determina excludiunea socială a persoanelor vârstnice variază la nivelul statelor europene, în funcție de caracteristicile sistemelor de protecție socială; aspectele relaționate de mediul (rural/urban) în care trăiește persoana; rețeaua socială la care are acces persoana vârstnică; statutul civil (riscul de excludiune socială fiind mai accentuat în cazul femeilor vârstnice sau persoanelor văduve, divorțate); legăturile pe care le păstrează cu ceilalți membri ai familiei.

Pentru analiza prealabilă a transformărilor societale și tehnologice care pot contribui la marginalizarea socială a persoanelor cu vârstă înaintată, se apelează la conceptele (1) factori de risc în incluziunea socială a persoanelor vârstnice, cu accent pe (1a) factorii de risc la nivel macro și (1b) factorii de risc la nivel mezo, așa cum au fost clasificați de Jehoel-Gijsbers & Vrooman (2008) și (2) forțe macroeconomice (Walsh *et al.*, 2017). Exemple de astfel de factori/forțe pot fi:

- Recesiunea economică (Jehoel-Gijsbers & Vrooman, 2008) afectează în grade diferite categorii diferite de populație, cele mai vulnerabile fiind persoanele aflate deja într-o stare de precaritate financiară, persoanele cu nivel redus de educație și cele cu sănătate fragilă.
- Individualismul, migrația (Jehoel-Gijsbers & Vrooman, 2008), inegalitatea socială conduc la deteriorarea coeziunii sociale și, prin consecință, la extinderea fenomenelor de excludiune și marginalizare (OECD, 2012).
- Birocrația (Jehoel-Gijsbers & Vrooman, 2008).
- Urbanizarea (Jehoel-Gijsbers & Vrooman, 2008).
- Politicile publice neadecvate – analiza mixtului dintre sistemul de asistență socială (valoarea beneficiilor, condiții de acordare, durată etc.) și regimul de pensii (valoarea acestora, existența schemelor de pensii suplimentare etc.) relevă că din această perspectivă, țările Uniunii Europene se grupează în câteva modele – nordic, continental, mediteranean, al noilor țări din Uniune – fiecare dintre ele corelându-se cu grade diferite de incluziune socială a persoanelor vârstnice.
- Infrastructura fizică – excludiunea spațială a persoanelor vârstnice conduce la excludiunea socială a acestora. Printre barierele spațiale în calea incluziunii sociale a persoanelor vârstnice se numără: transportul public deficitar care împiedică mobilitatea (Shergold & Parkhurst, 2012) și distribuția spațială nepotrivită a serviciilor (medicale, sociale, furnizarea de utilități etc.) și bunurilor (de exemplu, magazine accesibile). Comunitățile „prietenoase” cu vârstnicii sunt acelea care permit transportul pietonal în siguranță,

- deplasarea cu mijloace de transport diverse și care oferă opțiuni de locuire moderne (Scharlach *et al.*, 2012), adaptate nevoilor persoanelor vârstnice.
- Discriminarea, stigmatizarea – atitudinea societății cu privire la vârstnici, percepția asupra statutului și a contribuției financiare a acestora se corelează cu ratele de suicid în rândul persoanelor de vârstă înaintată, astfel că în țările în care vârstnicii sunt valorizați, ratele de suicid sunt reduse (Yur`yev *et al.*, 2010).

Obiective și metodă

Pornind de la factorii cu potențial de excluziune socială identificați în literatura de specialitate, ne-am propus să identificăm măsuri și acțiuni care pot contribui la incluziunea socială a persoanelor vârstnice din perspectiva transformărilor societale și tehnologice, la nivel național. În acest scop am implementat o metodologie calitativă, utilizând interviu semi-structurat ca tehnică de cercetare. Obiectivele cercetării derulate au vizat:

- Identificarea transformărilor societale care se constituie în factori de risc pentru incluziunea socială a persoanelor vârstnice;
- Identificarea dimensiunilor incluziunii sociale a persoanelor vârstnice, în România;
- Identificarea măsurilor și acțiunilor care pot contribui la contracararea efectelor negative ale excluziunii sociale a persoanelor vârstnice.

Participanți și procedura de colectare a datelor

Cercetarea ale cărei rezultate sunt prezentate în cadrul acestui articol s-a bazat pe interviuri semi-structurate la care au participat experți (asistenți sociali, psihologi, coordonatori ai serviciilor sociale) din cadrul organizațiilor publice și private care furnizează servicii sociale și socio-medice destinate persoanelor vârstnice. Interviurile au fost derulate în luna noiembrie 2019 și au implicat participarea a 88 de persoane, dintre care 43 de experți aparținând unor organizații publice și 45 de experți care reprezentau organizații private. Selectarea experților s-a realizat pe baza Listei furnizorilor de servicii sociale acreditați și a serviciilor sociale licențiate în baza Legii nr. 197/2012, publicată de Ministerul Muncii și Protecției Sociale.

Prelucrarea informațiilor colectate s-a realizat cu ajutorul software-ului de analiză de date calitative Nvivo 12, iar ghidul de interviu semi-structurat cuprinzând întrebările adresate participanților a fost elaborat de echipa de implementare a proiectului. Derularea interviurilor semi-structurate a fost subcontractată unui institut de sondare a opiniei publice.

Rezultate

Temele de cercetare abordate în cadrul interviurilor au fost: transformări societale care reprezintă factori de risc pentru incluziunea socială a persoanelor vârstnice; aspectele (dimensiunile – economică, socială, sănătate, transport, mobilitate) incluziunii sociale a persoanelor vârstnice care se vor deteriora în contextul transformărilor societale; categorii de persoane vârstnice afectate de excluziunea socială din perspectiva acestor transformări; metode/tehnici care pot contracara efectele excluziunii sociale a persoanelor vârstnice în contextul transformărilor societale și tehnologice; posibilități de îmbunătățire a gradului de incluziune socială a persoanelor vârstnice în acest context; instituțiile care pot avea un rol activ.

Transformări societale cu impact asupra incluziunii sociale a persoanelor vârstnice

Experții participanți la cercetarea calitativă derulată au identificat următoarele transformări care vor influența pe termen scurt și mediu incluziunea socială a persoanelor vârstnice: (1) transformările de ordin tehnologic care au loc în societate; (2) fenomenul de îmbătrânire a populației, ale cărui efecte se resimt din ce în ce mai accentuat; (3) migrația populației tinere active pe piața muncii.

Alte transformări care pot influența incluziunea socială la vârste avansate identificate de participanți sunt: (4) accentuarea percepțiilor negative cu privire la populația vârstnică, de vreme ce migrația, transformările de ordin tehnologic duc la erodarea legăturilor între generații, accentuarea diferențelor, percepții eronate cu privire la vârstnici și tineri; (5) lipsa unor legături intergeneraționale puternice; (6) politicile publice din domeniul educației, sănătății și asistenței sociale; (7) dezvoltarea inegală a zonelor urbane comparativ cu cele rurale, cu efecte negative în ceea ce privește accesul la infrastructură medicală, socială, transport, internet.

a) Percepția experților participanți la cercetarea calitativă este că *impactul transformărilor de ordin tehnologic* trebuie înțeles în ansamblul mai larg al politicilor din domeniul sistemului de educație, de sănătate, de asistență socială. În ciuda faptului că există în prezent o diversitate de tipuri de tehnologii introduse în serviciile publice și în viața privată a fiecărui individ, persoanele vârstnice sunt mai puțin interesate de acestea. Printre motivele identificate de participanți se numără veniturile scăzute care limitează accesul la tehnologie, iar pe de altă parte lipsa unor programe de digitalizare adaptate capacității de învățare la vârste înaintate. În opinia unora dintre participanți, generațiile de peste 60 de ani din prezent au fost mai puțin expuse la elementele ce țin de tehnologia informației și comunicațiilor (la locul de muncă sau în viața privată), acest lucru conducând la accentuarea separației între generații. La nivel individual, vârstnicii se pot simți singuri, chiar și în cazul celor care locuiesc împreună cu membri ai familiei, mai

ales dacă aceștia încep să comunice din ce în ce mai des în mediul virtual. Se ajunge la situații în care vârstnicul nu se mai regăsește ca membru util și valoros al societății. Prin urmare, un număr destul de redus de vârstnici poate beneficia de tehnologiile existente din cauza fie a indisponibilității, fie a costurilor ridicate, a lipsei integrării acestora în sistemele existente de suport, a informării neadecvate privind serviciile, pe lângă competențele limitate necesare pentru a beneficia de soluțiile tehnologice. În anumite situații, tehnologia poate să fie un catalizator, iar în altele un inhibitor, poate conduce la efecte pozitive precum incluziunea socială, promovarea independenței persoanei, dar și la efecte mai puțin dorite precum intruziunea în viața intimă a persoanei, în unele cazuri extreme putându-se ajunge la abuz.

b) Îmbătrânirea populației va influența direct și indirect incluziunea socială a persoanelor vârstnice, în opinia participanților la interviurile semi-structurate: pe de o parte, existența unui număr mai mare de persoane vârstnice va determina o accentuare a costurilor legate de serviciile sociale și de sănătate destinate acestor persoane. Pe de altă parte, veniturile persoanelor vârstnice se vor menține la un nivel mai redus comparativ cu nevoile de trai și de îngrijire medicală. Creșterea incidenței bolilor neurodegenerative în rândul populației vârstnice este un aspect asociat fenomenului de îmbătrânire a populației. În zonele rurale, îmbătrânirea populației se corelează cu fenomenul depopulării, lipsa serviciilor sociale, medicale, a facilităților de transport din mediul rural.

c) Migrația populației tinere active pe piața muncii se corelează cu fenomenul de îmbătrânire a populației și reducerea ratei natalității. Ca urmare a migrației pentru muncă, vârstnicii rămân singuri, starea de sănătate a acestora se degradează și apar stări conflictuale cu membrii familiei rămași în țară care nu pot sau nu doresc să își asume rolul de îngrijitor. Singurătatea, alterarea autonomiei funcționale și pierderea sentimentului de utilitate contribuie la accelerarea degradării fizice și psihice a persoanei vârstnice.

Persoanele vârstnice care prezintă cel mai mare risc de excluziune socială sunt, în opinia participanților la interviurile semi-structurate, următoarele categorii:

1. În funcție de mediul de rezidență: vârstnicii din mediul rural vor avea un risc mai ridicat de excluziune socială, întrucât asigurarea serviciilor de diferite tipuri (sociale, socio-medicale, transport etc.) pentru aceștia va fi din ce în ce mai dificilă;

2. În funcție de situația familială: persoanele lipsite de suportul familial ca urmare a migrației membrilor familiei sau deteriorării relațiilor cu descendenții, cele cu venituri reduse, cele cu diferite grade de dependență, cele care suferă de diferite afecțiuni și care nu beneficiază de sprijin din partea familiei sau a comunității și persoanele singure.

Dimensiuni ale incluziunii sociale a persoanelor vârstnice care se vor deteriora în contextul transformărilor societale

Excluziunea socială este un concept multidimensional, experții considerând că dimensiunile care vor fi influențate cel mai puternic de transformările societale sunt:

- *dimensiunea socială*: accentuarea stereotipurilor și prejudecăților cu privire la persoane vârstnice. Depopularea anumitor zone ca urmare a fenomenului migrației tinerilor va conduce la izolare și marginalizare. Persoanele vârstnice se vor adapta cu dificultate la schimbările din societate în lipsa unui sprijin din partea generațiilor tinere în utilizarea tehnologiilor digitale.

- *dimensiunea mobilitate spațială, accesarea serviciilor de transport*, întrucât infrastructura deficitară care asigură legătura între zonele rurale și urbane limitează accesul populației vârstnice la oportunitățile de incluziune socială oferite de mediul urban, la fel și absența facilităților pentru persoanele cu dizabilități (în special în mediul rural).

- *dimensiunea servicii medicale*, întrucât, deși se poate ajunge la o îmbunătățire a calității serviciilor medicale și, implicit, a calității vieții, se pot produce și efecte negative, respectiv creșterea numărului de pacienți alocați unui medic de familie, creșterea costurilor asociate îngrijirii medicale.

- *dimensiunea economică*, prin creșterea costurilor legate de achiziția de bunuri diverse specifice transformărilor digitale din societate; presiunea asupra sistemelor de protecție socială în condițiile unui mediu economic și social dinamic, volatil, lipsa unei educații financiare a populației cu privire la pregătirea pentru perioada de inactivitate din timpul perioadei active.

Efectele negative se vor resimți cu precădere în rândul populației vârstnice cu venituri reduse, cu nivel educațional redus sau care locuiesc singure sau care domiciliază în mediul rural.

Posibilități de îmbunătățire a gradului de incluziune socială a persoanelor vârstnice; categorii de persoane interesate care pot avea un rol activ în cadrul acestui demers

Îmbunătățirea gradului de incluziune socială a persoanelor vârstnice presupune acțiuni care vizează societatea în ansamblul ei și măsuri care au în vedere persoanele vârstnice. În prima categorie se înscriu: derularea de campanii de promovare a unei imagini pozitive a persoanei vârstnice în societate, sensibilizarea și încurajarea generațiilor tinere să acorde o atenție mai mare problemelor cu care se confruntă persoanele vârstnice.

Cea de a doua categorie are în vedere măsuri care să acționeze pe mai multe planuri:

- *din punct de vedere al serviciilor sociale și de sănătate*: asigurarea de servicii medicale persoanelor vârstnice neasigurate medical, garantarea accesului la servicii sociale și medicale de calitate, dezvoltarea rețelei de asistenți personali profesioniști, dezvoltarea serviciilor de îngrijire la domiciliu; dezvoltarea rețelei de specialiști în domeniul asistenței sociale, psihologiei, medicinei; implementarea de programe de prevenție a unor afecțiuni motorii de natură geriatrică; implementarea unor programe de recuperare și reabilitare fizică și emoțională;

- *din punct de vedere al participării sociale*: încurajarea participării și atragerea în activități de voluntariat, activități sportive și culturale, inclusiv a vârstnicilor inactivi; dezvoltarea serviciilor de socializare; dezvoltarea rețelei de centre de zi destinate persoanelor vârstnice;

- *din punct de vedere al accesului la locuințe*: asigurarea unor locuințe adaptate nevoilor persoanelor vârstnice, dezvoltarea de programe de finanțare a adaptării locuințelor, educarea populației adulte cu privire la nevoile de adaptare a locuințelor;

- *din punct de vedere al instruirii pentru utilizarea tehnologiilor moderne*: dezvoltarea unui program național de digitalizare a vârstnicilor din mediul urban și rural; atragerea generațiilor tinere în acțiuni care să aibă drept scop instruirea persoanelor vârstnice cu privire la utilizarea noilor tehnologii informaționale;

- *din punct de vedere economic*: asigurarea unui nivel adecvat al veniturilor din pensii.

Cunoașterea experiențelor pozitive/bune practici (la nivel național sau european) în abordarea diferitelor aspecte ce privesc incluziunea socială a persoanelor vârstnice a fost de asemenea considerată importantă de către participanții la cercetare.

Implementarea măsurilor presupune colaborare între specialiștii din domeniul asistenței sociale, psihologiei, medicinei etc. care să realizeze împreună strategii pentru incluziunea socială a persoanelor vârstnice.

Instituțiile care trebuie să se implice sunt cele publice (autoritățile administrației publice locale, ministerele și organele deconcentrate ale ministerelor), organizațiile neguvernamentale, organizațiile care reprezintă interesele persoanelor vârstnice, universitățile din domeniul asistenței sociale, medicinei etc.

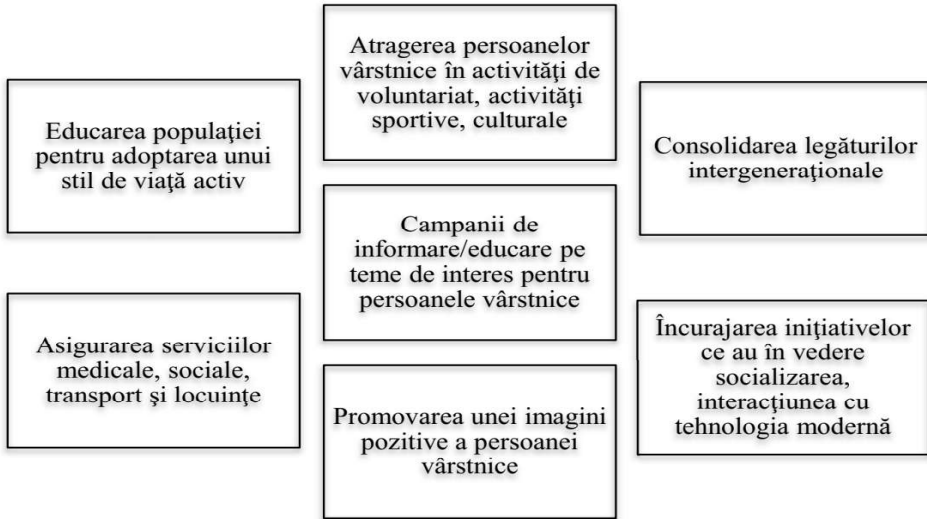


Figura 1. Măsuri destinate creșterii gradului de incluziune socială a persoanelor vârstnice

Sursa: dezvoltat de autori pe baza opiniilor exprimate de participanții la cercetarea calitativă

Concluzii

Principalele obiective ale acestei lucrări au avut în vedere identificarea pe de o parte a transformărilor societale cu influență asupra incluziunii sociale a persoanelor vârstnice și pe de altă parte a soluțiilor de contracarare a efectelor negative ale acestora. Pentru atingerea obiectivelor a fost implementată o metodologie calitativă la nivelul experților din cadrul furnizorilor de servicii sociale și socio-medicale destinate persoanelor vârstnice din România.

Analiza datelor rezultate în urma derulării cercetării calitative relevă următoarele transformări societale care vor influența pe termen scurt și mediu incluziunea socială a persoanelor vârstnice: transformările de ordin tehnologic care au loc în societate; fenomenul de îmbătrânire al populației; migrația populației tinere; accentuarea percepțiilor negative cu privire la populația vârstnică; erodarea legăturilor intergeneraționale; politicile publice din domeniul educației, sănătății și asistenței sociale; dezvoltarea inegală a zonelor urbane comparativ cu cele rurale. Din acest punct de vedere, putem afirma că cercetarea derulată confirmă rezultate obținute în cadrul unor studii anterioare (Jehoel-Gijsbers & Vrooman, 2008; Ehlers *et al.*, 2011; Ghența *et al.*, 2018).

Categoriile de persoane cele mai expuse riscului de excluziune socială sunt cele din mediul rural, persoanele lipsite de suportul familial ca urmare a migrației membrilor familiei sau deteriorării relațiilor cu descendenții, cele cu venituri reduse, cele cu diferite grade de dependență, cele care suferă de diferite afecțiuni și care nu beneficiază de sprijin din partea familiei sau a comunității, femeile vârstnice. Aceste categorii de persoane au fost evidențiate și în cercetări empirice anterioare derulate la nivel european și național (Dwyer & Hardill, 2011; Ghența *et al.*, 2018).

Creșterea gradului de incluziune socială pentru persoanele vârstnice presupune intervenții în planul serviciilor (sociale, medicale, transport etc.), încurajarea participării sociale prin atragerea unui număr cât mai mare de persoane vârstnice în activități culturale, sportive, valorificarea potențialului persoanelor vârstnice prin implicarea acestora în desfășurarea unor acțiuni de voluntariat, așa cum a reieșit și din alte studii (Ghența *et al.*, 2018). O serie de studii (Consiliul Național al Persoanelor Vârstnice, 2013) au propus ca măsuri de realizare a incluziunii sociale a persoanelor vârstnice, implicarea celor care au activat în domeniul medical în activități de voluntariat în mediul rural; atragerea de voluntari din rândul vârstnicilor în vederea desfășurării unor activități pentru cei aflați în dificultate sau includerea vârstnicilor în diverse grupuri/comisii consultative la nivel local pentru identificarea persoanelor vârstnice vulnerabile sau care au nevoie de sprijin.

În concluzie, încurajarea cercetărilor care privesc mecanismele excluziunii sociale în rândul persoanelor vârstnice din România sunt necesare, întrucât oferă informațiile și datele necesare pentru aprofundarea fenomenului și fundamentarea de politici publice destinate persoanelor vârstnice.

Notă

Această lucrare a fost realizată prin Programul-nucleu, derulat cu sprijinul MCI, proiect nr. PN 19130401.

Bibliografie

- Consiliul Național al Persoanelor Vârstnice (2013). *Incluziunea socială a persoanelor vârstnice*. Disponibil la http://enpv.ro/wp-content/uploads/2020/03/Incluziunea_sociala_a_persoanelor_varstnice_2013.pdf. Accesat în august 2020.
- Dwyer, P., & Hardill, I. (2011). Promoting social inclusion? The impact of village services on the lives of older people living in rural England. *Ageing Soc*, 31, 243-264.
- Ehlers, A., Naegel, G., & Reichert, M. (2011). *Volunteering by older people in the EU*. Disponibil la <http://hdl.handle.net/10147/299047>. Accesat în septembrie 2020.
- Eurostat (2020). Disponibil la <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>. Accesat în noiembrie 2020.
- Ghența, M., Matei, A., Mladen-Macovei, L., & Stroe, C. (2018). *Măsuri destinate creșterii incluziunii sociale a persoanelor vârstnice*. Disponibil la <http://www.mmssf.ro/j33/>

- images/Documente/MMJS/Transparenta/2019/01022019_Raport_stiint_masuri_incluz_pers_varstnice.pdf. Accesat în august 2020.
- Jehoel-Gijsbers, G. & Vrooman., C. (2008). *Social exclusion of the elderly. A comparative study of EU member states*. Disponibil la <https://www.ceps.eu/wp-content/uploads/2009/08/1700.pdf>. Accesat în august 2019.
- Naegele, G., Schnabel, E., van de Maat, J.W., Kubicki, P., Chiatti, C., & Rostgaard, T. (2011). *Working Paper Eurofound: Measures for social inclusion of the elderly: The case of volunteering*. Disponibil la <https://www.eurofound.europa.eu/publications/report/2010/quality-of-life-social-policies/measures-for-social-inclusion-of-the-elderly-the-case-of-volunteering-working-paper>. Accesat în august 2019.
- OECD (2012). *Perspectives on Global Development 2012*. Disponibil la <https://www.oecd.org/site/devpgd2012/49067954.pdf>. Accesat în noiembrie 2019.
- Scharf, T., & Keating, N. (2012). *Social exclusion in later life: a global challenge*, în T. Scharf, & N. Keating (eds.), *From exclusion to inclusion in old age: a global challenge*, Bristol: The Policy Press, 1-16.
- Scharf, T., Phillipson, C., & Smith, A. E. (2005). Social exclusion of older people in deprived urban communities of England. *European Journal of Ageing*, 2(2), 76-87.
- Scharlach, A., Graham, C., & Lehning, A. (2012). The “Village” Model: A Consumer-Driven Approach for Aging in Place. *The Gerontologist*, 52, 3, 418-427.
- Shergold, I. & Parkhurst, G. (2012). *Transport-related social exclusion amongst older people in rural Southwest England and Wales*. Disponibil la <https://uwe-repository.worktribe.com/output/949777>. Accesat în august 2019.
- Walsh, K., Scharf, T., & Keating, N. (2017). *Social exclusion of older persons: a scoping review and conceptual framework*. Disponibil la <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2Fs10433-016-0398-8.pdf>. Accesat în august 2019.
- Yur'yev, A., Leppik, L., Tooding, L., Sisask, M., Varnik, P., Wu, J., & Varnik, A. (2010). *Social inclusion affects elderly suicide mortality*. Disponibil la <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/20836914>. Accesat în august 2019.